

ПЕРЕДУМОВИ СУЧАСНОГО СТАНУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ: ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ХХ-ХХІ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті розглядається питання передумов сучасного стану й історичних аспектів становлення вітчизняної географічної освіти. Досліджуються шляхи і можливості її удосконалення, що визначаються історичними, політичними, соціальними та національними чинниками. Характеризується внесок видатних географів і педагогів у розвиток як географічної освіти так і географічної науки в цілому. Висвітлюються організаційні питання вітчизняної методики навчання географії. Розкриваються проблеми вищої освіти педагогів-географів.

Ключові слова: географічна освіта, методика навчання географії, навчально-виховний процес, підготовка вчителя-географа, шляхи удосконалення навчання.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос предпосылок современного состояния и исторических аспектов становления отечественного географического образования. Исследуются пути и возможности его усовершенствования, которые определяются историческими, политическими, социальными и национальными факторами. Характеризуется вклад выдающихся географов и педагогов в развитии как географического образования так и географической науки в целом. Освещаются организационные вопросы отечественной методики обучения географии. Раскрываются проблемы высшего образования педагогов-географов.

Ключевые слова: географическое образование, методика обучения географии, учебно-воспитательный процесс, подготовка учителя-географа, пути совершенствования обучения.

Annotation. The article discusses the current state of the prerequisites and historical aspects of the formation of national geographic education. We study the ways and possibilities of its improvement, defined by historical, political, social and national factors. Characterized the prominent geographers and their contribute to the development of teachers in geographical education and geography in general. Highlights the organizational issues of national geography teaching methods. Reveals the problems of higher education teachers geographers.

Key words: geography education, methods of teaching geography, educational process, teacher training geographer, ways to improve training.

Постановка проблеми. Основи теорії й практики природничої освіти були закладені когортою видатних науковців, зокрема В. Вернадським, П. Тутковським, С. Рудницьким та ін. Перший президент АН України, академік В. Вернадський (1863 – 1945 рр.) залучив до вивчення геохімічної будови біосфери Землі (науковець виокремив різні геохори (ландшафти), які мають зональні особливості) географа й геолога П. Тутковського, якого вважав „кращим знавцем неживої природи України”, економіко-географа К. Воблого та фітогеографа і ботаніка В. Липського. У 20-х роках за ініціативи В. Вернадського в Академії наук розгорнуто геоморфологічні, кліматологічні та краєзнавчі дослідження.

Академік П. Тутковський (1858 – 1930 рр.) брав участь в експедиціях Поділлям, Таврією, Поліссям, по-новому пояснив походження рельєфу, з'ясував палеогеографічні умови цих регіонів. У 1913 – 1925 рр. керував кафедрою географії в Київському університеті, опублікував понад 100 географічних праць, серед яких особливе значення мають дослідження ландшафтів.

Наукова спадщина академіка С. Рудницького (1877 – 1937 рр.) становить понад 150 праць із фізичної географії, геоморфології, антропогеографії, історичної й політичної географії, картографії та краєзнавства. Учений потрактував географію як загальну просторову науку про Землю, зарахувавши її до природничих наук; розробив чітку структуру географічної науки, виокремивши загальну (систематичну) і спеціальну (описову, хорологічну) будову. Учителюючи у львівських і тернопільських гімназіях, викладаючи в університетах та інститутах Львова, Праги, Відня й Харкова, С. Рудницький намагався зробити географію всенародною наукою, яка б сприяла вихованню патріотизму й розвитку географічного мислення поколінь, що підростають. Розроблені ним дидактико-методичні засади навчання географії в школі були реалізовані в численних

посібниках: „Початкова географія для народних шкіл” (1919), „Україна – наш рідний край” (1921), „Коротка географія України” (1910, 1914), „Основи землезнання України” (1924, 1926) тощо. У багатьох працях науковця подано характеристики компонентів природи України та описи країв. У 1927 році С. Рудницький організував у Харкові Український науково-дослідницький інститут географії та картографії. У 1928 році видано перший „Географічний атлас України”, який узагальнював результати краєзнавчих досліджень у багатьох регіонах.

Отже, ґрунтовні природничо-географічні студії сприяли становленню географії як науки, а також підвищенню якості географічної та методичної освіти у ВНЗ. На початку 30-х років педагогічну освіту надавали вищі навчальні заклади – педінститути й факультети у складі університетів; середні – педтехнікуми з політико-просвітницькими відділеннями; педкурси та педагогічні класи в школах II ступеня. При Київському, Харківському, Одеському та Дніпропетровському університетах відкрито географічні, або геолого-географічні факультети, які долучалися до досліджень природних ресурсів і народного господарства, що координувала Рада з вивчення продуктивних сил АН України, створена 1934 року. Географічне вивчення України, крім того, проводили галузеві науково-дослідницькі та проектно-пошукові установи й організації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. „Закон про зміцнення зв’язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР” (1958 р.) уможливив урахування національного компонента в навчально-виховному процесі, посилення практичної спрямованості середньої школи, підготовки молоді до життя. Виокремлюючи сім періодів розвитку педагогічної думки в Україні, О. Сухомлинська зазначає, що вже в 60-х роках „у результаті реформування змісту середньої освіти було визначено такі її пріоритети: формування матеріалістичного світогляду та високої комуністичної моральності, набуття міцних знань та побудова

шкільних загальноосвітніх предметів відповідно до логіки науки. Середня школа почала називатися середньою загальноосвітньою школою, вона відмовилася від професіоналізації, і трудове навчання стало складником предметів науково-практичного циклу. Наукові та методичні розробки носили прагматичний характер і радянське, позанаціональне спрямування” [14, с. 4].

Формулювання цілей статті. Слід визначити питання передумов сучасного стану й історичних аспектів становлення вітчизняної географічної освіти, дослідити шляхи і можливості її удосконалення, що визначаються історичними, політичними, соціальними та національними чинниками, охарактеризувати внесок видатних географів і педагогів у розвиток як географічної освіти так і географічної науки в цілому.

Виклад основного матеріалу дослідження. У радянській школі, на думку групи авторів [11], по-новому сформулювали мету середньої географічної освіти, помітними були зміни в її змісті, що пов’язано з соціально-економічним розвитком країни.

Для аналізованого періоду становленню географічної освіти у вищих педагогічних навчальних закладах характерна реорганізація системи педагогічної освіти й нова номенклатура педагогічних спеціальностей із посиленням ролі фахових (спеціальних) дисциплін. Відповідно до державної постанови, датованої 5 вересня 1931 року, географію кваліфікували як самостійний шкільний предмет, почали розробляти новий навчальний план для природничого відділення педагогічних інститутів із чотирирічним терміном навчання. Із 25 серпня 1932 року, у зв’язку з оновленням шкільних програм із географії, у вищих навчальних закладах удвічі збільшили кількість годин для вивчення спеціальних географічних дисциплін.

Переїнявши досвід роботи Московського державного педагогічного інституту (завідувач кафедри – М. Баранський), 1932 року в Україні

відновили діяльність географічного відділу Харківського університету, а 1933 року – Київського університету. В уніфікованих навчальних планах цих закладів було передбачене вивчення фізичної й економічної географії та запланована велика кількість годин для самостійної роботи студентів.

До кінця тридцятих років у педагогічних інститутах та університетах відділи замінили факультетами. На природничих факультетах географічні дисципліни утворювали спеціальний цикл навчальних курсів, для опанування яких заплановано велику кількість годин. Був збільшений обсяг лекційних годин, хоч практичні (лабораторні) заняття та самостійна робота студента не втратили своєї актуальності.

Формування розгалуженої системи географічних дисциплін у ВНЗ продовжено в у 40 – 90-х рр. ХХ ст., навіть події Другої світової війни не стали на заваді розвитку географічної освіти. Як зауважує Л. Мельничук, „у важкі роки війни шкільна географічна освіта не тільки не припиняла свого розвитку і вдосконалення, а набула важливого державного значення, перетворившись у військово-географічну освіту, таку необхідну для молодих захисників Вітчизни” [10, с. 13]. Дослідниця акцентує увагу й на тому, що „війна показала не тільки успіхи у викладанні шкільної географії, а й виявила ряд недоліків. Одним з них було невміння читати топографічну карту, недостатня увага до вироблення навичок використовувати її при виконанні практичних робіт, орієнтуватися на місцевості тощо” [10, с. 13]. Саме виявлення цих недоліків призвело до реформування вищої географічної освіти в післявоєнні роки. Головне завдання вбачали в налагодженні тісного зв'язку між навчанням і застосуванням знань у практичній діяльності та в посиленні самостійної роботи студентів. Реформу розпочали зі збільшення терміну навчання в педагогічних інститутах, передовсім для збільшення годин на самостійну роботу студентів та годин на виконання лабораторних і практичних робіт (понад 60 % від загальної кількості навчального часу).

У 50-х роках ХХ ст. ухвалено державну постанову про введення загальної обов'язкової десятирічної освіти на основі політехнічного навчання, де географії відведено одне з центральних місць, що сприяло підвищенню вимог до підготовки майбутніх учителів географії та проходження ними практики в школі.

За висновками М. Криловця, „у середині 50-х років була спроба скоротити обсяг теоретичної підготовки студентів з педагогічних дисциплін майже удвічі з одночасним суттєвим збільшенням тривалості педагогічної практики студентів у школі. Помилковість такого кроку стала очевидною згодом, і на початку 60-х років тривалість практики було скорочено” [5, с. 45]. Завдяки цьому кількість годин для вивчення фундаментальних географічних дисциплін збільшилася на третину. Спроба уникнення вищеназваних проблем умотивувала потребу готувати вчителів за подвійними спеціальностями для сільської малокомплектної школи, що також збільшувало академічне навантаження студента-географа.

Отже, кожен наступний етап політичного „вдосконалення” державної влади супроводжувало розроблення нових навчальних планів і програм, зміни термінів навчання майбутніх учителів географії, що мало відповідати потребам школи. Зміст вищої географічної освіти залежав від досягнень географічної науки та змісту шкільного курсу географії, що поетапно вдосконалювали й видозмінювали.

Прикрим вважаємо той факт, що в нових програмах не враховували інтеграцію та міжпредметні зв'язки, особистісну спрямованість навчання, що було заполітизованим. Незважаючи на це, 60-70 – ті роки ХХ ст. слід характеризувати як новий етап розвитку загальноосвітньої школи та університетської географічної освіти. „Це період формування прикладної географії, нових її напрямів – основ ландшафтного аналізу, природокористування та охорони природного середовища України; поєднання кількісних методів із розширенням сфери наукових

географічних досліджень; розвитку однорівневої системи вищої освіти, в тому числі географічної; подальшого удосконалення підготовки і розподілу спеціалістів-географів для планової економіки; переходу від вивчення пояснювальної географії до прогнозуючо-конструктивної, концептуальної, що зумовлювалося потребами практики, ускладненням взаємодії між суспільством і природою. У своєму розвитку географія пройшла шлях від дидактики до аналізу, від аналізу до концептуалізації” [5, с. 46].

Поряд із досягненнями аналізованому періодові властиві й недоліки, зокрема: дезінтегрованість географічної освіти, ідеологічність її методів, невідповідність фахового змісту світовим стандартам, середньорівневість, відсутність змагального характеру, рейтингу в оцінюванні знань, урівнюваність, масовість змісту і форм навчально-виховного процесу. Усе це призвело до того, що в кінці 80-х років розпочалася перебудова вищої та середньої спеціальної освіти, головними засадами якої стали розроблення й удосконалення педагогічних технологій, авторських методичних систем навчання, упровадження програмованого навчання, тестового контролю знань, навичок та вмінь, інших прогресивних методів дидактики, а також комп’ютеризація навчального процесу.

Із початком 90-х років ХХ ст. пов’язують новітній етап розвитку географічної освіти у вищих педагогічних навчальних закладах та школах України. „Із проголошенням Декларації про державний суверенітет України (1990) розширюється професійна складова освіти, оновлюється зміст навчальних дисциплін з урахуванням об’єктивної оцінки національної науки, техніки, культури, створюються умови для здобуття додаткових спеціальностей. Зміст педагогічної і географічної освіти набуває національної спрямованості й деідеологізується” [5, с. 50]. Процеси глобалізації, комп’ютеризації сприяли підвищенню потреб особистості в розширенні знань із географії та вмінь їх застосовувати в

життєдіяльності. Окреслюючи завдання географічної освіти, В. Максаковський зазначає: „Звідси випливає і головна мета навчання географії, яку в найузагальненішому вигляді можна сформулювати так: сформувати в свідомості учня науково-об’єктивну картину рідного краю, своєї країни і всього світу й одночасно виховати його як особистість, готову до активної діяльності та застосування здобутих знань і вмінь у різних життєвих ситуаціях” [9, с. 12].

У зв’язку з цим були виокремлені нові вимоги до рівня фахової підготовки вчителів географії, формування стійкої системи вищої географічної освіти, оновлення її змісту й структури. Однак вони не стали вирішальними в побудові навчально-виховного процесу, оскільки були скорочені години на географічні дисципліни як у шкільній, так і у вищій освіті. У 1991 – 1992 навчальному році для вивчення географії передбачено 9,1 % від загальної кількості годин, а в 1995 – 1996 навчальному році – 7,3 %. Нагальною потребою в професійній підготовці майбутнього вчителя географії стало вивчення й узагальнення передового педагогічного досвіду, кращих світових здобутків, упровадження різноманітних науково-організаційних форм діяльності закладів середньої й вищої освіти, заміна авторитарності на демократичні принципи навчання, зміна структури співпраці викладачів та студентів для стимулювання творчості, ініціативності, професіоналізму, відкритості системи географічної освіти на основі нових прогресивних світових концепцій та компетентнісного підходу.

На початку 90-х років, коли Україна стала незалежною державою, розпочалася напружена робота з якнайшвидшого забезпечення шкіл українськими підручниками. З’явилися альтернативні, пробні та інші підручники й навчальні посібники. Одним із перших був підручник П. Шищенка та П. Масляка „Географія України” (1992). Пізніше вийшов у світ підручник для 9 класу середньої школи „Географія України”

А. Сиротенка, Б. Чернова і В. Плахути. Авторами підручника із загальної географії для 6 класу стали О. Скуратович, Р. Коваленко та Л. Круглик; для 7 і 8 класів В. Пестушко, В. Сасихов і Г. Уварова підготували два підручники з географії світу. У 1996 році друкується пробний підручник з географії України П. Масляка та П. Шищенка, а у 1997 році – за редакцією Б. Яценка вийшов підручник з економічної й соціальної географії світу для 10 класу. Для поглибленого вивчення географії України учнями профільних і спеціалізованих класів загальноосвітніх шкіл, коледжів та гімназій рекомендовано посібники Ф. Заставного та О. Шаблія.

Протягом 90-х рр. усі курси географії були забезпечені не лише підручниками, а й робочими зошитами, атласами, контурними картами, хрестоматійними матеріалами („Хрестоматія з географії України” П. Масляка і П. Шищенка), посібниками для контролю за рівнем засвоєння знань учнями. Регулярно виходять часописи „Географія та основи економіки в школі”, газета „Географія. Краєзнавство. Туризм”, науково-методичний журнал „Географія”.

З’являються перші спроби стандартизації освіти взагалі та географічної зокрема. Перший проект стандарту освітньої галузі „Земля” підготовлено 1993 року; у документі зазначено, що наукові знання (основи наук) є важливим, але не єдиним елементом шкільної географії. У її змісті, крім наукових знань про Землю як об’єкта реального світу, повинні бути уявлення про Землю з погляду мистецтва й релігії, а також історично сформовані та усталені норми й правила ставлення людини до Землі. Такий підхід до розуміння змісту географічної освіти суттєво відрізняється від концепції „основ наук”, оскільки Земля як об’єкт вивчення може бути пізнана за допомогою різних форм відображення (наука, мистецтво, релігія тощо). Окреслені вище тенденції почали якісно позначатися на професійній підготовці майбутніх учителів географії.

У зв'язку з утвердженням державної незалежності України, створено умови для формування національної системи освіти з новою структурою й змістом, осмислення вітчизняних подій і персоналій, з'ясування проблем національного виховання й освіти.

Після розпаду Радянського Союзу в Україні настав новий етап розвитку методики навчання географії, що супроводжувався перебудовою структури й змісту шкільної географії. Затверджено Державний стандарт базової та повної середньої освіти, Концепцію загальної середньої освіти, Концепцію змісту географічної освіти в загальноосвітній школі України, нові стандарти середньої й вищої базової освіти з географії, складено нові навчальні плани, програми та підручники для учнів 6-10 класів середньої школи, відповідно до зміненої кількості навчальних годин. У всіх цих документах посилено особистісно орієнтований підхід до вивчення предмета, в деякій мірі акцентовано увагу на перевагах компетентнісного підходу в географічній освіті.

На сучасному етапі відроджують шкільне краєзнавство, розвивають геоекологічний, гуманістичний і культурологічний напрями, студіюють проблеми диференційованого підходу до навчання географії в старшій школі (профілізація шкільної освіти). Нові шкільні програми з географії створюють у напрямі гуманізації змісту предмета, орієнтації на розвиток особистості учня, інтеграції географічних знань з іншими шкільними дисциплінами, підсилення мотивації навчання з урахуванням національних і регіональних чинників у змісті географічної освіти, розроблення таких засобів навчання, як навчальні комп'ютерні програми, електронні підручники, дидактичні матеріали тощо.

Для перших десятиліть XXI сторіччя характерне реформування змісту й цілей географічної освіти. Нині зміщено акценти з репродуктивного відтворення географічної інформації на розвиток пізнавальної активності й географічного мислення учнів і студентів;

уніфікацію змісту фахової підготовки студентів-географів; урахування проблемного підходу до навчання географії; запровадження в навчальний процес ВНЗ активних методів навчання.

Висновки. Питання для подальшого розгляду. Отже, розвиток географічної освіти у вищих і загальноосвітніх навчальних закладах зумовлений історичними, політичними, соціальними та національними чинниками. Саме їх поєднання і взаємодоповнення сприяють підвищенню рівня професійної підготовки майбутнього вчителя географії, його компетентності й професіоналізму, проектуванню процесів на майбутнє з урахуванням найкращих елементів набутого національного та зарубіжного досвіду. Варто більш глибоко розглянути питання інтеграції з різними географічними та іншими гуманітарними дисциплінами в межах єдиних інтегрованих програм; вибірковості в ознайомленні з різними регіонами світу за проблемного навчання; моделюванні навчального процесу, інноваційності у навчанні.

Література:

1. Баранский Н. Н. За профессиональные педагогические навыки / Н. Н. Баранский // Науч. сборн. Московского филиала Геогр. Общества СССР. Сер. „Вопросы географии”. / ред. кол. : Н. Н. Баранский, К. К. Марков, Э. М. Мурзаев [и др.]. – М. : Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1951. – Ч. 25 „Высшее географ. образование” – С. 168 – 196.
2. Баранский Н. Н. Исторический обзор учебников географии (1876–1934) / Баранский Н. Н. – М. : Географгиз, 1954. – 502 с.
3. Гоголь Н. В. Мысли о географии : полное собрание сочинений : [в 14 т.] / Гоголь Н. В. – М.; Л. : Изд-во АН СССР (1937–1952). – Т. 8. Статьи. – 1952. – С. 98–106.
4. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII – XVIII ст. : енциклопед. видання / упоряд. З. І. Хижняк / за ред. В. С. Брюховецького. – К. : Видав.

дім „КМ Академія”, 2001. – 736 с.

5. Криловець М. Г. Фахова та методична підготовка майбутніх учителів географії : теорія і практика [монографія] / Криловець М. Г. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 301 с.

6. Круль В. П. Історія та методика географічної науки : [конспект лекцій] / Круль В. П. – Чернівці : Рута, 2000. – 84 с.

7. Луговий В. І. Педагогічна освіта в Україні : структура, функціонування, тенденції розвитку / Луговий В. І. / за заг. ред. О. Г. Мороза. – К. : МАУП, 1994. – 196 с.

8. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні : історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.) / Майборода В. К. / за ред. В. І. Лугового – К. : Либідь, 1992. – 196 с.

9. Максаковский В. П. Преподавание географии в зарубежной школе / Максаковский В. П. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 368 с.

10. Мельничук Л. І. Становлення і розвиток шкільної географічної освіти в Україні (перша половина ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Л. І. Мельничук. – К., 2004. – 19 с.

11. Методика обучения географии в общеобразовательных учреждениях : [учеб. пособ. для студентов вузов] / [Душина И. В., Пятунин В. Б., Летягин А. А. и др.] / под ред. И. В. Душиной. – М. : Дрофа, 2007. – 509 с.

12. Русова С. Вибрані педагогічні твори : [у 2 кн.] / за ред. : Є. І. Коваленко ; [упоряд., передм., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук]. – К. : Либідь, 1997. – Кн. 1. – 272 с.

13. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Сірополко С. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.

14. Сухомлинська О. Періодизація педагогічної думки в Україні : Кроки до нового виміру / О. Сухомлинська // Педагогічна газета. – 2002. –

№ 10–11. – С. 3–4.

15. Шевченко В. Микола Гоголь як географ / В. Шевченко, М. Криловець // Географія та основи економіки в школі – 2009. – № 3. – С. 42–44.

16. Шоробура І. М. Становлення та розвиток шкільної географічної освіти в Україні (XIX – XX століття) : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Шоробура Інна Михайлівна. – К., 2007. – 452 с.